

UNA SORPRESA AMAGADA AL ROMANCERILLO

Salvador Rebés

El *Romancerillo catalán* de Manuel Milà i Fontanals ens ofereix de manera fragmentària, a tall de «Notícies» i amb el propòsit d'estalviar espai, nombrosos textos que el savi vilafraquí considerava d'interès secundari, així com d'altres que tenia recopilats a bocins. En qualsevol cas, les «Notícies» del *Romancerillo* són una capsa de sorpreses. Parem atenció ara al núm. 167, aplegat pel mateix Milà i Fontanals a Barcelona, després de 1853, d'un informador de Menàrguens (la Noguera):¹

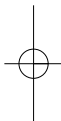
167. Bandidos de Valencia.— En el reino de Valencia / los ayres hi van pasando...— Habla de un padre y dos hijos «valientes y esforzados». Contiene una parodia del romance del Cid —Salga uno, salgan dos.

No diu res més. La feina és nostra per saber de què es tracta. D'una paròdia cidiana potser? És cert que la inspiració popular practicava la paròdia. Recordem sinó la versió paròdica de *Don Joan i don Ramon* que V. Wenceslau Querol va fer a mans de Marià Aguiló, publicada al *Romancer popular de la terra catalana* (1893: 350-352). D'altra banda, ens consta que la tradició pitiusa havia importat un romanç sobre la juvenesa

del Cid, *Rodriguillo venga a su padre* 0002 (IGRH²), titulat en català *En Rodriguet*. El va donar a conèixer Isidor Macabich al *Diario de Ibiza* (1940), a través d'una acurada traducció que n'accentua l'aire eivissenc. Satisfet del resultat, l'aprofità després en diverses publicacions. Gràcies a Isidor Marí, podem confrontar-lo en lectura sinòptica amb la seva font, la versió popular sense esmenes.³ Parla aquesta d'un pare i de tres fills, el més petit dels quals, en Llodriguet (Rodriguet, segons Macabich), resulta ser valent i esforçat. Quan el comte Sano (és a dir, Lozano) humilia el pare, «li va dar un bufetón / y el va tractar de villanu», el jove campió de quinze anys respon a l'ultratge, desafia l'ofensor i li talla el cap. Tot seguit, menysprea amb bravesa la còlera del rei:

que envigui un des seus patches,
nen vigi un nen vigi dos,
nen vigi tres nen vigi quatre,
y si no està setisfet
surti el Rey de sun Palaciu.

Vet aquí el «Salga uno, salgan dos» de Milà i Fontanals? També a la versió d'*En Rodriguet* que havia

Biblioteca de Menéndez Pelayo (Santander).

aconseguit l'octubre de 1853 Marià Aguiló allà mateix, a Eivissa:

Surten un i surten dos,
surten tres, fins a los quatre,
i, si no n'hi hagués prou,
surtí el rei de son palacio.⁴

Tanmateix, *Bandidos de Valencia* no està encobrint l'*En Rodriquet*. Milà li hauria assignat llavors un lloc preferent al capítol de «Canciones históricas varias...» d'acord amb el criteri d'aquell temps. Val a dir, entre parèntesis, que la balada cidiana *El rey moro*, núm. 238 del *Romancerillo*, fa costat a *El comte Alarcos* entre les novel·lesques, com si li hagués passat inadvertida la vinculació amb l'episodi del rei Búcar i el Cid, el famós «Helo, helo por do viene / el moro por la calçada» (*El moro que reta a Valencia* 0045). Aferrat a la segona hipòtesi, la paròdia total o parcial d'un romanç cidià, vaig destinar uns dies d'estiu a consultar les fonts del *Romancerillo* a la Biblioteca de Menéndez Pelayo (Santander). Hi havia d'anar per altres assumptes, i Santander té les millors platges urbanes del nord de la Península. La catalogació erràtica i el desordre relatiu d'aquells manuscrits deixarien parat qualsevol que no conegui bé l'obra de Milà. La sort va voler que aparegués el document, sa i estalvi («Papeles Manuel Milá y Fontanals», D. 94, carpeta 14, sobre 6). Hi ha una dada escrita al marge: «Menarges». És un text sense tonada, copiat amb tinta:

Text de Menàrguens (la Noguera), v. 1854:

En el reino de Valencia els aires hi van pasando
2 con un padre y dos hijos, valerosos y afamados.
–Retiremos, hijos míos, retiremos a nuestras casas.
4 Comeremos las bonas chullas (sic), beberem el vino
[blanco.–
Un día estando en la mesa su padre le está mirando.
6 –¿Qué me mira, padre mío, que tanto me está mirando?
–Que et miro, hijo mío, que hayas de ser desgraciado.
8 De veinte muertes que has hecho, de todas te has
[librado.
–Padre, si yo las he hecho, señal que m'han agraviado.
10 –Toma, hijo, cien escudos, ponerte fraile descalzo.
–Padre, de cien escudos no tengo para zapatos.–
12 Estando en estas razones a la puerta le han llamado.
El pedieron veinte hombres, el porten (?) a sentenciarlo
14 con una capucha negra y un santo cristo a la mano.
El passaren por delante de casa de su hermano.
16 Su hermano está comiendo, ¡oh, qué amargo bocado!
Pega puntapié a la mesa y a la otra parte la ha echado.
18 Pren la espada y el puñal, un sabre debajo el brazo.
–Pari, pari, caballeros, voy [a] hablar con mi
[hermano.–
20 Del «pari» que le han hecho podía pasar un carro.
Pren l'espasa y el puñal. –Defensar-te [has] como
[hermano.
22 Si ahora no te defensas, no te tengo por hermano.
Con la izquierda mató tres, con la derecha mató cuatro.
24 –Salgan uno, salgan dos, salgan tres y salgan cuatro,
salga tota la ciutat contra de mí i de mi hermano.
26 Cortaremos más cabezas que espigas no hay en
[el campo.–

Responde la justicia:

28 –Yo, amb un home tan valiente, yo no puedo sujetarlo.
Porta las bañas d'un toro, que es morir desesperado.–
30 El primer golpe que da, las tripas le ha cortado.
Su padre se lo miraba con el tablado más alto.
32 –Siempre te he dicho, hijo, que habías de ser
[desgraciado.
–Calle usted, vello caduco, siempre está[s] caducando.
34 Me'n quiero cosir las tripas, quiero vivir veintiún
[años.–
Acabar de oír esto, Dios le haya perdonado.
36 Qui fora la causa de esto, una niña de quince años.

Resulta una mica confusa quant als detalls. Per això acabaria sepultada al calaix de les «Noticias». Una paròdia poca-solta? El cas és que *Bandoleros de Valencia* no representa cap paròdia del Cid, sinó un romanç insospitat a Catalunya, *El guapo Luis Ortiz* 0766, amb elements de *Grifos Lombardo* 0118. Cal subratllar que el testimoni de Milà és el primera d'aquestes característiques enregistrat a terres catalanes. I s'amagava des de mitjan segle XIX!

El guapo Luis Ortiz era tan proverbial a l'època barroca que Agustín Moreto l'esmentà al *Baile de Lucrecia y Tarquino*, fent-ne una mena de fraseologisme: «Pues siendo tan liberal, / date, date, Luis Ortiz». S'havia cantat al nord-oest peninsular –Galícia, Astúries, Palència–, a Extremadura i a l'Amèrica del Sud, en particular a l'Argentina i a Xile, on assolí la màxima popularitat, com podeu veure als *Romances populares y vulgares recogidos de la tradición oral chilena*, de J. Vicuña (Barcelona 1912).⁵ Flor Salazar l'exemplifica amb una versió del col·lector Manuel Manrique de Lara.⁶ Tindrà la utilitat d'aclarir-nos els segments desdibuixats a Menàrguens:

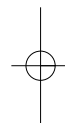
Text de Támara de Campos (Palència), 1918:

Un rey tenía un hijo que era príncipe de España;
2 un día, estando comiendo, su padre le está mirando.
–¿Qué me mira usted, mi padre, qué me mira usted
[a mí tanto?
4 –De veinte muertes que has hecho, de todas te voy
[librando,
y ahora me han venido nuevas que has herido
[a veinticuatro.
6 –Padre, si les he herido, prueba es que me han agraviado.
–Toma, hijo, cien doblones, métete fraile descalzo.
8 –Padre, ¿pa qué quiero eso, si no tengo pa zapatos?
–Toma, hijo, ciento veinte, de los pesos que han
[quedado.–
10 El hijo, que no era tonto, se ha cogido aquellos cuartos;
se metió en una cantina para divertirse un rato,
12 a comer los ricos pollos y beber el vino blanco.
Se ha comprado grandes botas, gran espada se
[ha tomado;
14 por la calle de Granada los aires iba cortando.
Al revolver de una esquina se ha encontrado con un majo,
16 ya se dieron de palabras, ya se dieron de sopapos.
Ya le cogen entre tres, ya le llevan entre cuatro,
18 y para mayor afrenta le pasan por ca'e su hermano.
Su hermano, que está comiendo, ¡qué bocado
[tan amargo!,
20 la sopa ha tirado al perro, la carne ha tirado al gato.

75

CULTURA POPULAR

Dio un puntillón a la mesa, siete pasos la ha rodado.
 22 -¡Toma, hermano, esa espadita, defiéndete ahora
 [con garbo!]
 24 De un cachete mató a tres, de un sopapo mató a cuatro,
 de un puntillón al verdugo las quijadas le ha sacado.
 26 Otro día de mañana toros había en San Pablo.
 De cuatro toros que había los tres ya los ha matado.
 28 -¡Salga, salga el toro negro, también le quiero matar!-
 De la primera cornada el chaleco le ha rasgado;
 30 de la segona cornada las tripas lleva colgando.
 Su padre, que estaba arriba y arriba en el tablado:
 32 -Más quisiera verte, hijo, en la horca peleando,
 que no verte ahí, con eso, con las tripas en la mano.
 34 -¡Calla, calla, carruquiño, que ya me vas carruqueando!
 que yo me las coseré con una lezna y un cabo.
 36 Por si acaso yo me muero, no me entierren en sagrado,
 que yo quiero que me entierren en un verdécito
 [prado,
 38 pa que me pise la gente y me pazcan los ganados.-

S'hi fa evident sobretot l'escena taurina (v. 29-34). L'informador lleidatà suposava més aviat que el jove esgrimeix les armes amb fúria i desesperació, com si fossin «las bañas d'un toro», i no obstant això, la justícia l'encerta al primer cop, mortal de necessitat: «El primer golpe que da / las tripas le ha cortado» (v. 30). Crida l'atenció que un vers similar a «por la calle de Granada / los aires iba cortando» (v. 14) hagi donat peu a l'inici «En el reino de Valencia / els aires hi van pasando...», conseqüent amb la predilecció barroca pels incipients d'aquesta mena (: nom de lloc / + propietat [= atribut] // personatge / + atribut), per exemple: «La ciutat de Saragossa / n'és molt noble i molt honrada, // n'hi havia una mujer / que era molt linda de cara.» (*Salvada per la Verge del Pilar*, 4013). Els versos palentins «a comer los ricos pollos / y beber el vino blanco» (v. 11-12) ens il·luminen l'origen de «Comeremos las bonas chullas (*sic*), / beberem el vino blanco.» (*sic* de Milà).

Salta a la vista que la conclusió «Qui fora la causa de esto, / una niña de quince años» no correspon al romanç del pinxo Ortiz. Confrontem-la, doncs, amb un *Grifos Lombardo* lleonès:⁷

Al conde lo llevan preso, / al conde Miguel al prado;
 no le llevan por ladrón / ni por cosa que ha robado,
 le llevan porque esforzó / a una niña de quince años.

El currículum imprès del comte *Grifos Lombardo* es remunta a la *Silva de varios Romances*, de Jaume Cortell (Barcelona 1561) i al *Cancionero llamado Flor de Enamorados*, de Claudi Bornat (Barcelona 1562). Inspirador de la peça teatral *La romera de Santiago*, atribuïble a Luis Vélez de Guevara, el *Grifos Lombardo* o *El conde preso*, que és l'altre nom amb el qual l'identifica la tradició oral, va ser estudiat anys enrere per Diego Catalán a *La romera de Santiago y Grifo Lombardo. Valor arqueológico de la tradición moderna*.⁸ Catalán hi propugnava l'existència d'una refosa moderna del romanç, que ell rebatejava *El conde Miguel de Prado*, i posava de manifest l'encreuament d'aquesta modalitat amb *El guapo Luis Ortiz*. Fins i tot creia que: «el nuevo aire adquirido por el viejo tema de *El conde preso* se debe a la influencia de este romance vulgar [*El guapo Luis Ortiz*]» (Catalán, 1970: 165). Menàrguens ens confirma ara l'afinitat d'ambues balades. Sabem que *Grifos Lombardo* feia servir a vegades la comparació formulària:

Se iba metiendo por ellos / como segador de prado,
 iba cortando cabezas / como manzanas en árbol⁹

expressió manllevada de la *Fuga del rey Marsín* 0568:

assí se entra por los moros / como segador por pan,
 assí derriba cabeças / como peras d'un peral,¹⁰

de manera que el vers de Menàrguens «Cortaremos más cabezas / que espigas no hay en el campo» torna a contactar amb *Grifos Lombardo*. També el repte que va cridar l'atenció de Milà,

Salgan uno, salgan dos, / salgan tres y salgan cuatro,
 salga tota la ciutat / contra de mí i de mi hermano,

**BARONIA
DE LA GAITA**

CANYES
PER A INSTRUMENTS

Luthier

Ap. de correus 105
46530 Puçol (l'Horta)

Mòbil 630 54 67 50

AMPLI
SONORITZACIONS

Oriol Marimon
93.674.23.24 - 629.783.309

apareix en una versió asturiana d'El guapo Luis Ortiz + Grifos Lombado:

Para uno vengan dos / y para dos vengan cuatro,
y para los dos que somos / venga el mismísimo diablo,¹¹

encara que no sigui originari de la balada del comte pres, sinó del romancer *fronterizo*. Així, tenim *Don Manuel y el moro Muza* 0061:

Salir, valientes de España, / que vos estoy aguardando;
salgan uno o salgan dos, / salgan tres o salgan cuatro,
si no basta todo esto, / salga el mesmo rey Fernando,¹²

i ben en concret, *Garcilaso y el Ave María* 0067:

¿Cuál será aquel caballero / que sea tan esfrozado
que quiera hacer conmigo / batalla en aqueste campo?
Salga uno, salgan dos, / salgan tres o salgan cuatro,
el alcaide de los donceles / salga que es hombre
[afamado],¹³

d'on creu la crítica del romancer que es va difondre la fórmula de la qual es beneficià *Don Manuel y el moro Muza*, però també *Grifos Lombardo*, el *Destierro del Cid* 0003 i, és clar, *En Rodriguet*.

Dissipat l'equívoc de la paròdia cidiana, tenim la satisfacció d'haver afegit un tema més a la nòmina del *Romancerillo*. El fet que s'expressi en una mena de castellà salpicat de catalanisms no li resta gens d'interès. Hi ha una munió de balades en les mateixes circumstàncies. Si ho volem veure des d'una perspectiva humana, el poble se l'havia fet seu. I és això el que compta.

Notes

1. Vegeu PUJOL, Francesc; PUNTÍ, Joan. *Observacions, apèndixs i notes al «Romancerillo catalán» de Manuel Milà i Fontanals. Estudi d'un exemplar amb notes inèdites del mateix autor*, vol. I, fasc. I de *Materials de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya* (Barcelona, 1926: 30).
2. L'IGRH és el número identificatiu a la base de dades «Pan-Hispanic Ballad Project» (PHBP), que dirigeix Suzanne H. Petersen, de la Universitat de Washington, al web <http://www.depts.washington.edu/hisprom>.
3. L'havia recollit vers 1930 a Jesús (Santa Eulària des Riu, Eivissa) un col·laborador d'en Macabich, potser el rector de la parròquia de Nostra Senyora de Jesús. Vegeu MARÍ, Isidor. «Sobre el romanç eivissenc "En Rodriguet"», a *Randa*, IX (1979: 201-208). El text arranjat de Macabich figura al *Diario de Ibiza* (31 oct.-1 nov. 1940); *Historia de Ibiza. Crónicas del siglo XVII*, fasc. VI (Palma de Mallorca, 1942); «Ibiza», a. I, núm. 6 (agost 1944); *Romancer tradicional eivissenc* (Palma de Mallorca, 1954); *Historia de Ibiza. Costumbrismo* (Palma de Mallorca, 1960) i *Historia de Ibiza*, vol. IV (Palma de Mallorca, 1967). El reimprimí Joan Amades, *Folklore de Catalunya. II. Cançoner* (Barcelona, 1951: 86-88). Consulta *online*: PHBP, fitxes 8057 i 8060.

Interior de la Biblioteca de Menéndez Pelayo (Santander).

4. Arxiu de l'Obra del Cançoner, A-13-XXIII, doc. 2. La mateixa carpeta conté una versió de Formentera (doc. 3) i la factícia d'Aguiló (doc. 1), totes tres exhumades per MASSOT I MUNTANER, Josep. *Marià Aguiló i la poesia popular*, «Estudis de llengua i literatura catalanes», II (Montserrat 1981: 307-332; textos, 326-332). Deia Aguiló que «la mesada curta» que passà a Eivissa i Formentera (10/1853) «fou tan fruytosa, que sempre més m'ha racat no trobar lleure per tornarhi», esmentat a MASSOT I MUNTANER, Josep. *Els viatges folklòrics de Marià Aguiló, a Escriptors i erudits contemporanis. Tercera sèrie* (Barcelona, 2003: 9-53; nota 17).
5. CATALÁN, Diego, p. LVII-LIX d'Introducció. *El romance de ciego y el romancero tradicional*, a Salazar, Flor. *El romancero vulgar y nuevo* (Madrid, 1999).
6. SALAZAR, 1999: 188-189 (PHBP, fitxa 2016); els v. 36-38 són *No me entierren en sagrado* 0101.
7. Obtingut a San Miguel de Laciara per Eduardo Martínez Torner, l'any 1916 (PHBP, fitxa 750).
8. Dins *Por campos del romancero. Estudios sobre la tradición oral moderna* (Madrid, 1970: 122-166).
9. Versió de Villaselán (Lleó); col·lectors: Diego Catalán i Álvaro Galmés, 1948 (PHBP, fitxa 753).
10. *Fuga del rey Marsín*, plec del segle XVI (Biblioteca Nacional de Madrid, R-1388)(PHBP, fitxa 3614).
11. És de Besullo (Astúries), ed. per Diego Catalán (1970: 162-163).
12. De Puente Pumar (Cantàbria); col·lectors: José M.ª de Cossío i Tomás Maza, a. 1933 (PHBP, fitxa 4451).
13. *Garcilaso y el Ave María*, núm. 93 de *Primavera y Flor de Romances*, de Fernando José Wolf y Conrado Hofmann (PHBP, fitxa 1498).

77

CULTURA POPULAR

